

რუსთველ ოლღიური შტუდიები

ისტორიული ალეგორიები: ნესტან—ტარიელი და თამარ—სოსლანი, თინათინი და თამარი. — კიდევ თარიღისათვის.—ზახასუჯლი ხელნაწერი „ვეფხისტყაოსნისა“.

„ვეფხისტყაოსნის“ პრობლემა უსაზღვრო ოკეანეა, მის ამოწურვას თაობათა ინტენსიური მუშაობა დასჭირდება. საკვირველი არ არის, თუ ერთდარიგვე მკვლევარი რამდენჯერმე უბრუნდება მას: არავის არ აქვს უფლება დღეს იფიქროს, რომ ამ ღირსშესანიშნავი პოემის საკითხები მისთვის და მის მიერ საბოლოოდ გადაჭრილია. ამ შეგნებითაა გამოწვეული წინამდებარე მოკლე შტუდიებიც.

I.

ვისაც „ვეფხისტყაოსნის“ გარშემო არსებული სამეცნიერო ლიტერატურისათვის თვალყური უდევნებია, იმას ეცოდინება, რომ ზოგიერთი მკვლევარი პოემაში ისტორიულ ალეგორიებს ეძებს. ამათში ყველაზე პოპულარულია ანალოგია ნესტან—ტარიელისა და თამარ—სოსლანისა, რომელიც მკვეთრად ჩამოაყალიბა განსვენებულმა პროფ. დ. ჩუბინივილმა და მთლიანად გაიზიარა, სხვათა შორის, ისეთმა წინდახედულმა ისტორიკოსმაც, როგორიც იყო დ. ბაქრაძე (იხ. მისი გამოცემა „ვახუშტის ისტორიისა“, გვ. 218, შენიშვნა).

ამ პირთა შეხედულებით, ნესტან-დარეჯნისა და ტარიელის სახით პოემაში წარმოდგენილი არიან თამარ მეფე და დავით სოსლანი, მათი ურთიერთობა და სიყვარული, რომელმაც თითქოს ბავშობიდანვე გაიდგა მათს გულში ფესვები, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი ნათესავად ხვდებოდნენ ერთმანეთს: ვახუშტი ამბობს, რომ თამარი დედით მესამე ნათესავი იყო დავითისა, ხოლო დიმიტრით მეხუთე (საქართ. ისტორია, გვ. 202), მ. ჯანაშვილის სიტყვით კი მეექვსე (Царица Тамара, стр. 71—72).

აქვს თუ არა სინამდვილეში საფუძველი ასეთს ანალოგიას, ესე იგი — არსებობდა თუ არა თამარსა და დავითს შორის ისეთი სამიჯნურო ურთიერთობა, რომელმაც ნათესაურ კავშირსაც კი სძლია და ცოლ-ქმრობის სიტყვა მიაცემინა ერთმანეთისათვის?

კატეგორიულად უნდა იქნეს განცხადებული, რომ ამ შემთხვევაში ჩვენ გაუგებრობასთან გვაქვს საქმე: თამარსა და დავითს შორის არც ნათესაურ კავშირს ჰქონია ადგილი და არც სამიჯნურო ურთიერთობას. ამის ნათელსაყოფად

საქიროა ანალიზი და სწორი გაგება მემატრიანეთა სათანადო ადგილებისა, პირველ ყოვლისა კი დავით სოსლანის ვინაობის გათვალისწინება.

დავით სოსლანის შესახებ საყურადღებო ცნობები შეუკრებია ბატონი-შვილს ვახუშტის, თუმცა ეს ცნობები ჯეროვნად ყოველთვის ვერც მას გაუსაზრებია (საქართ. ისტორია, გვ. 202). „პოვესო“, ამბობს ის, „ყრმა ეფრემის [ძირისაგან]. ძისაგან ოვსთა მეფისა, რომელი აღეზარდა რუსუდანს, მამისდასა თამარისასა“. აცხადებს რა, რომ „ესე დავით იყო მეფის გიორგის-ძის დიმიტრისაგან“ ჩამომავალი, ვახუშტი გვითვალისწინებს ამ ჩამომავლობას: „რამეთუ დიმიტრის ანაკოფიას, აფხაზეთს, დაშთა ძე [დავით]¹ და ივლტოდა ბებით ოვსეთს², მუნ შვილებულმან იქორწინა ოვსთა მეფის ასულსა ზედა; და ძე იგი მისი³, ოვსეთს მყოფი, მამულით იწოდა მეფედ ოვსთა. და ძის ძე დიმიტრისა და ამ დავითის ძე⁴ შერთეს რუსუდანს, რომელმან შეიყვარა ქალწულება 80 წლისა დღეთა. ხოლო ეს ნუ გიკვირნ, რამეთუ ორნი ესე რუსუდან დანი იყვნენ: თამარის გამზრდელი ხვარასნის სულტნის ცოლი იყო და დაჟ მისი რუსუდანვე, შემყვარე ქალწულებისა, ოვსთა მეფის სძალი იყო; ორნივე დანი იმყოფებოდნენ სახლსა თვისსა. ხოლო ქმარსა ამისსა სხვას ცოლთან ესვა ძე დავით, რომელი წარმოიყვანა ამან რუსუდან და აღზარდა ძედ თვისად. არამედ ეყოდა თამარს დედით, რამეთუ დედა თამარისა ოვსთა მეფის ქალი იყო, რამეთუ დედით მესამე ნათესავი იყო; ხოლო დიმიტრით მეხუთე“⁵. მერმე კარსნის ხევის მცირე ეკლესიაში შენახულ წარწერათა და მხატვრობის მიხედვით ვახუშტი ასახელებს მის მიერ წარმოდგენილი გენეალოგიური კიბის შემდეგს საფეხურებს: „ძე (მეორის) დავითის ათონს, ძე ათონისა ჯადრონ და ძე ჯადრონისა სოსლან დავით, რომელი იყო ქმარი თამარისა“ (გვ. 202, შენიშვნ. 2).

როგორც ვხედავთ, ვახუშტის ჰგონია, რომ თამარი დედით მესამე ნათესავი იყო დავით სოსლანისა; „მესამე ნათესავი“ გულისხმობს, რომ დავითი ბიძა ყოფილა თამარისა, ძმა მისი დედისა, ეს კი დაუშვებელია: თამარი ისეთი სარწმუნოებრივ-ზნეობრივი კრძალულებით უყურებდა ნათესაობას, რომ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მას შეეჭვებოდა ნათესავთანაც კი შეუძლებლად მიაჩნდა ქორწინება, მით უმეტეს ვერ გააწყებოდა მესამე ნათესავს, ბიძას.

¹ რომ ამ ძეს დავითი ერქვა, ჩანს ვახუშტის ქვემო სიტყვებიდან: „და ამ დავითის ძე“.

² „და ივლტოდა“ ეკუთვნის დავითს და არა დიმიტრის, როგორც ერთი შეხედვით შეიძლება იფიქროს კაცმა, რადგანაც სიტყვა „ბებით“ გულისხმობს ოსის ქალს, გიორგი პირველის ცოლს, რომელიც დიმიტრის დედად ერგებოდა და არა ბებიად.

³ ე. ი. დიმიტრისა დავითი.

⁴ ვახუშტი შეცდომით წერს „მამას“; „ამ დავითის მამა“-დ უნდა ვიგულისხმოთ ან დიმიტრი, რაც ვახუშტისაც არ აქვს, რასაკვირველია, მხედველობაში, ან დავით სოსლანის მამა, ვახუშტით ჯადრონი; მაგრამ ჯადრონი, ვახუშტის ზემოთყვანილი ცნობებით, არის „ძის ძე“ არა დიმიტრისა, არამედ დავითისა. ამ დავითის ძის სახელს ვახუშტი არ აღნიშნავს, მაგრამ საფიქრებელია თვით მისივე ცნობებით, რომ მასაც დავითი ერქვა, ამიტომ მეც პირობით მას დავით II სახელით აღვნიშნავ.

⁵ სოსლანსა და თამარს შორის დიმიტრით მეხუთე ნათესაობა ან, უკეთ ვთქვათ, სოსლანსა და დიმიტრის შორის ხუთი შთამომავლობა მაშინ გამოვა, თუ მხედველობაში მივღებულ იქნება დავით II; იხ. ქვემოთ გენეალოგიური ტაბულა.

საყურადღებოა ვახუშტის ცნობა იმის შესახებ, რომ თამარს ჰყავდა ორი მამიდა, ორივე — სახელით რუსუდანი, ერთი მათგანი, რომელმაც 80 წლისა დღეთა ქალწულება შეიყვარა, ცოლად ჰყავდა ოსთა მეფეს, იგულისხმება ჯადრონი; ამ მეფეს სხვა ცოლთან ჰყოლია შვილი დავით სოსლანი, რომელიც რუსუდანს წამოუყვანია და შვილად აუზღია. როგორც ვხედავთ, ვახუშტი ამ მხრივაც ანათესავენს დავითსა და თამარს: დავითი არის გერი თამარის მამიდასა¹. როგორც მარიამისეული ქართლის ცხოვრებიდან დავინახავთ, დავითი გერი კი არაა ბაგრატიონის ქალისა, არამედ ნამდვილი შვილი, რადგანაც, მემბტიანის სიტყვით, ის „ორთავე კერძოთა გვართაგან სახელმწიფო იყო“, ესე იგი მამითაც და დედითაც სახელმწიფო გვარის, ბაგრატიონის, შთამომავალი იყო. ასე რომ ეს დეტალიც არაა სწორი. მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენთვის უფრო საყურადღებოა ცნობა თამარის ორი მამიდას, ორი რუსუდანის შესახებ. ეს ცნობა, რომელმაც თავის დროს დ. ბაქრაძეც დააეჭვა (ვახუშტის ისტორია, გვ. 212, შენ. 1), დამყარებულია იმ მემბტიანის სრულს გაუგებრობაზე, რომელიც ვახუშტის ხელთა ჰქონია და რომელიც დღეს უკვე აღმოჩენილია. ეს არის თამარის მეორე ან, უკეთ, მესამე ისტორია, რომელიც ამ ათიოდე წლის წინათ პროფ. ი. ჯავახიშვილმა აღმოაჩინა (ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, 186—216). აი რას ამბობს ეს ახალი მათიანე: გიორგი III გარდაცვალების გამო „იქმნა გლოვა და მწუხარება უზომო, უფროსდა დასა თუისსა რუსუდანს. ესე იყო სძალყოფილი დიდთა სულტანთა შამირამეთი (sic) და დედოფალი ყოვლისა ხუარასნელთა უფლებისა, რომელი, სიჭურვიისათუის თუისადვე მამულად მოყვანებული, დედოფლად დაჯდა ქართველთად, უფროსდა დაბად (?) სახლისა თუისსა და ყოვლისა ამის სამეფოსა. ამას წინაშე იყო თამარ მაშინ, ვითარცა თუისისად მამიდასა თანა, დითურთ თუისით, რომელსა რუსუდანეც მოაქუნდა სახელად, რომლისათუის აწ დამაკლებს წინამდებარე ესე მითხრობად, თუ რაოდენ შეუნიერება და თავდგმულობა ექმნა ყოველთა პირველ მისსა ყოფილთა დედოფალთა; ვიკადროთ რამე, რამეთუ ოთხმოცისა წელიწდისა დღემან შეიყუარა მტკიცედ ქალწულება, სიწმიდე და სიკეთე დიდად სრული“ (ხელნ. საქ. მუშ. Q № 207, რვეული 33, ფურცელი 2 ბ). როგორც ვხედავთ, ეს მეორე რუსუდანი, რომელმაც 80 წლისა დღეთა ქალწულება და სიწმიდე შეიყვარა, — საფიქრებელია მოლოზნად ყოფილა შემდგარი, — არის არა მამიდა თამარისა, არამედ დაი მისი; და მართლაც, რაღაც არაბუნებრივია, რომ ორ დას, ერთი დედმამის შვილს, ერთს ოჯახში მყოფს, ერთიდაიგივე სახელი რქმეოდა. ეს სრულიად ახალი ცნობა იმის შესახებ, რომ თამარს ჰყავდა და, დასტურდება მისი პირველი ისტორიითაც, რომელიც ლაშა გიორგის დაბადე-

¹ თამარის ახლად აღმოჩენილს ისტორიაში იქ, სადაც ლაპარაკია გიორგი რუსის გაძევების შესახებ, ნათქვამია: „ხოლო რუსუდან დედოფალმან და ყოველთა... განაძეს იგი“. სიტყვა „რუსუდან“ შემდეგ ვილაცას წაუშლია და გადაუკეთებია „თამარ“-ად. ამიტომ აშინაზე შემდეგში უცნობ კალმოსანს, რომელიც, საფიქრებელია, თუ თვით ვახუშტი არ იყო, მისი ცნობების გაკლენის ქვეშ მაინც იმყოფებოდა, მიუწერია: „აქ ვინცალას რუსუდან მოუშლია და თამარ ჩაურთავს, ვითომ გაუკეთებია. რუსუდან თამარის მამიდა იყო და დავით მისი გერი იყო და მისგან გაზრდილი“. (ხელნაწ. საქართ. მუზეუმისა Q № 207, რვეული 34. ფურ. 2 ბ).

ბის გამო გამართული ზეიმის აღწერილობისას შენიშნავს: „დედოფალმან რუსუდან და გაზრდილმან მისმან მეფემან დავით და დამან თამარისამან და ყოველთა მყოფთა ამის სამეფოისათა, მსგავსად მოგუთასა, კელყვეს ძღუნებად“ (ქართ. ცხოვრ. I, 298, მარიამ, ვართან. გვ. 447). ამრიგად ირკვევა, რომ თამარს ჰყოლია და, სახელით რუსუდანი, მოლოზანი, რომელიც, როდესაც ახლად აღმოჩენილი ისტორიკოსი თავის შრომას სწერდა, 80 წლისა მაინც ყოფილა¹.

მაშ ვინაა დავით სოსლანის აღმზრდელი რუსუდანი, რომელსაც ის „თვს ეყოდა“, ესე იგი ენათესავებოდა? ამაზე პასუხს გვაძლევს თამარის პირველი ისტორიკოსი, რომელიც გადმოგვცემს: „იყო სახლსა შინა დედოფლისა რუსუდანისა მოყმე ეფრემის ძეთაგანი, რომელ არიან ოგსნი... ესე დედოფალსა [რუსუდანს] თვს ეყოდა მამის დისა მისისა, დავითის ასულისა, ოგსეთს გათხოვებისა მიზეზით. [იგი] მოყვანა საზრდელად სახლსა შინა მისსა... რამეთუ იყო..., ორთავე კერძოთა გვართაგან საკელმწიფო. ჰკადრეს და მოაკენეს [დედოფალსა რუსუდანს] მკვდრთა ამის სამეფოასათა. იგი ნებისა დამრთველი, ვაზირთა და დიდებულთა თანაშეწევნითა, მომკენებელ და მოაჯე ექმნა თამარს... მაშინ არამომწვებელთა მისთა ჰკადრეს დედოფალსა [თამარს]². და წარვიდეს დიდებულნი იმერნი და ამერნი და წარმოიყვანეს დედოფალი [რუსუდან] და გაზრდილი მისი დავით“ და იქორწინეს დიდუბეში. „დედოფალი [რუსუდან] აქა ბაგრატიონთა გვარზეობითა აწყობდა რიგთა სახლისათა და ქუემოთ, ხუარასნის და ერაციის სულტანთა სძლობითა გამეცნიერებული, მუნებურითა სახილობითა და შეენებითა მოქმედებდა“ (ქართ. ცხოვრ. მარიამის ვარ. გვ. 430—432).

ამ ამონაწერში ყველგან, სადაც „რუსუდანი“ ნახსენები, იგულისხმება დედოფალი რუსუდანი, ხუარასნის სულტანის მეუღლეყოფილი, და არა დაი მისი რუსუდანი, ოსეთის მეფის ცოლი, რომელიც სინამდვილეში, როგორც დავინახეთ. არც ყოფილა. ის ზრდიდა დავით სოსლანს, მას ამიტომ „მკვდრნი სამეფოასანი“ წინასწარ უზიარებენ თავიანთ აზრს, მისგან ლებულობენ თანხმობას და მასვე იხმარებენ თამართან მოლაპარაკებისას: თამარმა რომ თანხმობა განაცხადა, იმერთა და ამერთა წამოიყვანეს სწორედ ეს რუსუდანი მისი სამყოფი ადგილიდან (სამშვილდე) დავით სოსლანთან ერთად. დავით სოსლანი „თვს ეყოდა“, ესე იგი ნათესავი იყო არა თამარის, არამედ ამ რუსუდანის „მამის დისა მისისა, დავითის ასულისა, ოგსეთს გათხოვებისა მიზეზით“. ამ სიტყვებში იგულისხმება მამიდა ამ რუსუდანისა და არა თამარისა: თამარის მამიდა

¹ აქედან, ამ ისტორიკოსს თავისი შრომა შეეძლო დაეწერა არა უადრეს 1235 წლისა, თუ ვივარაუდებთ, რომ ეს რუსუდანი იყო უფროსი შვილი გიორგისა და დაიბადა არაუგვიანეს 1155 წლისა. თუ მას თამარზე უმცროსად და უფრო გვიან დაბადებულად მივიჩნევთ, — და ეს უფრო სადიქრებელიცაა, — მაშინ ეს ისტორია უფრო გვიან დაწერილად უნდა იქნეს ნაგულისხმევი.

² აქ რომ თამარი იგულისხმება და არა რუსუდანი, როგორც ვახტანგის კომისიას ჰგონია, ეს იქიდან ჩანს, რომ შემდეგ ნათქვამია: „დიდებულნი წარვიდეს და წარმოიყვანეს დედოფალი რუსუდან და გაზრდილი მისი დავითით“. თუ რუსუდანთან ჰქონდათ ბაასი, სად წავიდნენ და საიდან წამოიყვანეს ის? ერთი სიტყვით, კონტექსტით აქ თამარი იგულისხმება და არა რუსუდანი.

დავითის (აღმაშენებლის) ასული ვერ იქნებოდა, არამედ დიმიტრის. მაშასადამე, ირკვევა ახალი ფაქტი, სახელდობრ ის, რომ დავით აღმაშენებელს ორ ქალს გარდა, რომელთაგან ერთი, კატაჟ, საბერძნეთს იყო გათხოვილი, ხოლო მეორე, თამარი (თილვის მაშენებელი) — შარვანში (ქართ. ცხოვ. მარიამისა, გვ. 298), ჰყოლია მესამე ქალიც, რომელიც ოსეთში ყოფილა გათხოვილი, ოსეთის მეფის ცოლი¹. მისი სახელი არ შენახულა, მაგრამ შესაძლებელია — ვახუშტის ბუნდოვან ცნობებში, რომ დავით სოსლანის აღმზრდელი იყო ოსის მეფის ცოლი, სახელით რუსუდანი, შემონახულ იყოს სწორედ ამ ქალის სახელი, ამიტომ მეც მას პირობით რუსუდანს ვუწოდებ. ასე თუ ისე, ვახუშტის შეგნებაში მომხდარა კონტამინაცია სამი რუსუდანისა: დავით აღმაშენებლის ქალის, გიორგის დის და თამარის დისა.

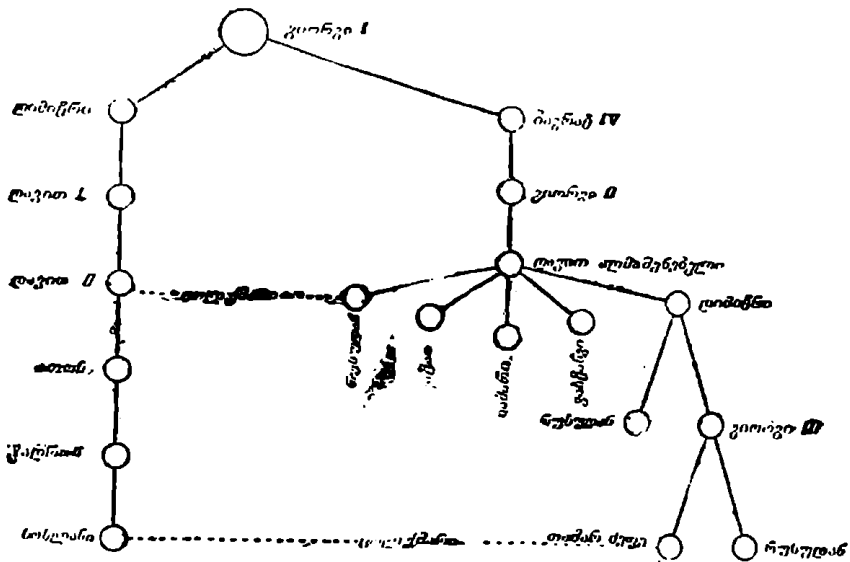
აი ამ ქალის, დავით აღმაშენებლის ასულის, ხაზით დავით სოსლანი „თჳსი“, ესე იგი ნათესავი ყოფილა რუსუდანის, თამარის მამიდისა და დავით სოსლანის აღმზრდელისა. ამ ქალის ხაზითვე და მამითაც დავითი სახელმწიფო გვარის, ბაგრატიონთა, შტო იყო და ამიტომაც ამბობს მემპტიანე, რომ „ორთავე კერძოთა გვართაგან საკელმწიფო იყოვო“.

როგორ იყო დავითი „თჳსი“ ან ნათესავი რუსუდანის, თამარის მამიდისა? ქართლის ცხოვრება (ვახტანგის რედაქცია) და ვახუშტი ამბობენ, რომ ოსთა ბაგრატიონებს დასაწყისი მოაქვთ გიორგი პირველის და მისი მეუღლის, ოსის ქალის, ძის დიმიტრისაგან, რადგანაც უკანასკნელის შვილი ოსეთს გამოეღაო. ვახუშტისა და თამარის ისტორიკოსების ცნობათა მიხედვით ჩვენ შეგვიძლია შევადგინოთ გენეალოგიური ტაბულა, რომელიც გვაჩვენებს, თუ რა ნათესაობითი კავშირი არსებობდა დავით სოსლანსა და რუსუდანს შორის ან რამდენად იყვნენ დაშორებულნი ერთიმეორისაგან დავითი და თამარი. აი ეს ტაბულა: (იხ. გვ. 6).

ჩვენ უნდა გვახსოვდეს, რომ თამარის დროის საქართველოში ფეხმოკიდებული იყო ისეთი საეკლესიო პრაქტიკა, რომლითაც შეუღლება შეიძლებოდა ნათესაობის მეექვსე ხარისხის შემდეგ, მეშვიდესა და შემდეგს ხარისხებში. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ თამარმა უარი უთხრა შარვანშა აღსართან მეორესა და ბერძენთა უფლისწულს ალექსის (ქართ. ცხოვ. მარიამ. 416, 428), რომელნიც, დავით აღმაშენებლის ასულების — თამარისა და კატაის — საშუალებით, მეექვსე ხარისხის ნათესაობაში იყვნენ მასთან. ამიტომ ვერც დავით აღმაშენებლის აქამდე უცნობი ქალი (პირობით რუსუდანი) გაჰყვებოდა ოსთა ბაგრატიონს, თუ

¹ დავით აღმაშენებელს, დიმიტრის გარდა, სხვა ვაჟიცა ჰყოლია, სახელით ვახტანგი, რომელიც დაბადებულა გიორგი მწიგნობართუხუცესის გარდაცვალების წელს (ქართ. ცხოვრ. მარიამ დედოფ. გვ. 302) და რომელსაც ჩვენი ისტორიკოსები არ იხსენიებენ. ვფიქრობ, ეს ვახტანგი უნდა იყოს ის ცუტა, ძმა დიმიტრისა, რომლის აღზრდას დავითი ანდერძად უტოვებს დიმიტრის: „რათა ძმა მისი გაზარდოს და თუ ინებოს ღმერთმან და ვარგ იყოს ცუტა, შემდგომად მისსა მეფე ჰყოს მამულსა ზედა“; ამ ცუტას დავითი ანდერძით უტოვებს „დრაჰკანს კონსტანტის“ (თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები II, 51, მ. ს ა ბ ი ნ ი ნ ი, საქართველოს სამოთხე, გვ. 513). ერთი დოკუმენტის ცნობით დავით აღმაშენებლის შემდეგ მეფედ დაჯდა „შვილი მისი ზურაბ“ (ძველი საქართველო, ტომი II, განყ. ვ, გვ. 63); ძნელია თქმა, ეს სხვა, დღემდე უცნობი, შვილია დავითისა, თუ სხვა სახელია დიმიტრისა?*

ის მეშვიდე ხარისხში არ იყო გადასული, ვერც თამარი გაჰყვებოდა დავით სოსლანს. მართლაც, დავით აღმაშენებლის ქალი და ოსთა მეფე, რომელსაც ის მისთხოვდა, როგორც ამ ტაბულიდან ჩანს, ნათესაობის მეშვიდე ხარისხში იმყოფებიან, თამარ დედოფალიც დავით სოსლანთან არის მეშვიდე ხარისხში, რომელშიაც ქორწინების დამაყენებელი ნათესაობა, ჩვენში მომქმედი საეკლესიო კანონით, უკვე აღარ იყო. თამარის მამიდა რუსუდანი და დავით სოსლანი, როგორც ტაბულიდან ჩანს, იმყოფებიან ნათესაობის მეექვსე ხარისხში, ამიტომაც დავითი, მემატანის ცნობით, „თჳსი“ არის რუსუდანისა.

ამრიგად, არავეთარი ნათესაური კავშირი თამარსა და დავით სოსლანს შორის არ არსებობდა; არ არსებობდა მათ შორის არც სამიჯნურო ურთიერთობა და სიყვარული, რომელიც მათს ბედსა და ურთიერთობას უახლოვებდა ნესტან-დარეჯანისა და ტარიელის ბედსა და ურთიერთობას. თამარი რომ დავითისადმი არავეთარ სამიჯნურო გრძნობას არ განიცდიდა, ეს ჩანს მისი სიტყვებიდან, რომელთაც ის ეუბნება დიდებულებსა და რუსუდანს, როდესაც ესენი დაჟინებით მოითხოვენ მისგან — დავით სოსლანს გაჰყვიო. თამარი იძულებულია დასთანხმდეს შემდეგი სიტყვებით: „მოწამე არს ჩუენდა ღმერთი, არაოდეს ყოფილა გული ჩემი მოწადინე ქმროსნობისა, არცა პირველ, არცა აწე, თუმცა [არა] მოსლოდა უწაღმართობა ჩემი საყდარსა, რომელი რწმუნებულ არს ჩემდა

პირველ ღმრთისაგან და შემდგომად მშობელთა ჩემთა¹. განა ასეთი კატეგორიული განცხადების შემდეგ, რომელიც თვით თამარის პირიდან გვესმის, კიდევ შეიძლება ლაპარაკი იმის შესახებ, რომ მსგავსად ნესტან-დარეჯანისა, თამარს თავიდანვე უყვარდა დავით სოსლანი, რომელსაც ის ძალით დააშორეს (რუსზე გათხოვებით), ისე, როგორც დააშორეს ერთმანეთს მწვავედ შეყვარებულნი ნესტანი და ტარიელი, რომ სიყვარული მისი დავითისადმი იმდენად ძლიერი იყო, რომ ნათესაური გრძნობაც კი მოაშთო მის გულშიო? რასაკვირველია, არა! — მართალია, ახლად აღმოჩენილი ისტორიკოსი შენიშნავს, რომ თამარი „მემორჩილა ნებასა მათსა მეცნიერებისათუის ყრმისა“ (რვეული 34, ფურ. 2), მაგრამ ეს „მეცნიერება“ გულისხმობს არა წინასწარს (რუსზე გათხოვებამდე) განზრახვას, გადაწყვეტილებას და, მით უმეტეს, სიყვარულს, არამედ კონტროფერზას იმისას, რაც წინათ მოხდა და რაც ამავე ისტორიკოსს შემდეგნაირად გადმოუცია: გიორგი რუსის მოყვანა „ვერა კეთილად განაგეს, რაჲეთუ არცა კაცი იგი ღირსი საქმისა წარაგლინეს და არცა მისსა მეცნიერი იყვნეს, რომელსა მოიყვანებდეს“ (რვეული 33, უკანასკნელი გვერდი).

II.

განსვენ. მ. ჯანაშვილის შეხედულებით თამარის ანალოგიას წარმოადგენს არა ნესტან-დარეჯანი, არამედ თინათინი (იხ. მისი „თამარ მეფის მეხოტბენი“, გაზ. „ტრიბუნა“ 1923 წ. № 481), რომლის ტახტზე ასვლა თავისებური ისტორიაა თამარის მეფედ დადგინებისაო (მისივე Царица Тамара, стр. 46—48). მისი აზრით, როგორც ჰომეის არაბეთი არის „სიმეტე“ ან ალფგორია, ორეული, საქართველოსი, ისე თინათინი თამარისი (გაზ. „ტრიბუნა“ № 481). ამ შემთხვევაში გამოსავალ წერტილად მას აუღია უმთავრესად ის ჩახრუხაული სტროფი, რომელიც ე. წ. „თამარიანს“ აქვს ბოლოში დართული და რომლის საფუძველზე ზოგიერთები თვით „თამარიანის“ ისტორიულ-ლიტერატურული პრობლემის გადაწყვეტასაც ფიქრობენ. აი ეს სტროფი, რომელიც ჯერ, სანამ საჭირო ინტერპრეტაციას გაუფკეთებდნენ მას, მომყავს სასვენი ნიშნების დაურთველად (სასვენი ნიშნების დასმა თავისებური ინტერპრეტაციაა):

მოხვევს ძესა ჩახრუხაძესა² ექო თამარი მეფე წყლიანი
 მისი სიმეტე ბრძენთა სირეტე თინათინ ვაქო ვალი წყლიანი
 ა ეს თინათინ ნუ ის თინათინ არაბეთს იყო სულადიანი
 ჯერეთ ყმაწვილი წმინდათ ნაწილი სამოთხის ვარდი პირად მზიანი.

როგორია აზრი ამ სტროფისა? პოეტს ჩახრუხაძეს, ამბობს ვილაც უცნობი ავტორი ამ სტროფისა, შეუქია თამარ მეფე; მე კიო, განაგრძობს ეს უცნობი

¹ ქართლ. ცხოვრ. მარიამ დედოფლისა, გვ. 431—432; ვახტანგის რედაქციით: „მოწამე არს ჩუენდა ღმერთი, არაოდეს ყოფილა გულსა ჩემსა წადილი კმროსნობისა და ქორწინებისა, არცა პირველ, არცა აწე, თუმცა იყო ვინმე მკვიდრი საყდრისა ამის ჩემისა“.

² შემდეგი დროის რომელღაც გადამწერს პოეტის გვარი მრავლობითს რიცხვში დაუწერია: „ძეთა ჩახრუხაძეთა“. ახალი დროის ზოგიერთ მკვლევართ ეს ფორმა დაუკანონებიათ, რადგანაც მათთვის საჭირო შექნილა გამოძებნა საბუთისა ორი ჩახრუხაძის არსებობის შესახებ.

ბი ავტორი, ვაქებ თინათინს, რომელიც არის თამარის სიმეტე და ბრძენთა სირეტე. რომელ თინათინს? არა იმას, რომელიც არაბეთში იყო ცნობილი: (ვეფხისტყაოსნით), არამედ აი იმას — ჯერ კიდევ ახალგაზრდას და მშვენიერს. ასეთია დღესდღეობით მიღებული ინტერპრეტაცია ამ სტროფისა, რომელიც მკვეთრად გამოთქმულია მოსე ჯანაშვილის მიერ (იხ. მისი „თამარ მეფე და მისი ისტორიკოსნი“, გვ. 8). შეიძლება. თუ არა გავიზიაროთ ასეთი ინტერპრეტაცია? არა, ვინაიდან ის ლოგიკურ წინააღმდეგობას შეიცავს. მართლაც, ის, ერთის მხრით, თინათინს სთვლის თამარის ალფეგორიად, მის „სიმეტედ“, ესე იგი — ორეულად (ასე ესმით ეს სიტყვა დღეს), მაგრამ ამავე დროს, მეორეს მხრით, გვარწმუნებს, რომ ეს თინათინი ის თინათინი კი არაა; რომელიც არაბეთში იყო ცნობილი, არამედ სულ სხვაო. ნამდვილად კი თამარ მეფის ალფეგორიად გარკვეული დროიდან, ე. წ. აღორძინების ხანიდან, მხოლოდ არაბთა მეფის ქალი და ვეფხისტყაოსნის ერთერთი გმირი ითვლებოდა.

ჩემის აზრით, ამ სტროფში არავითარი ალფეგორია არა გვაქვს და არც ვეფხისტყაოსნის თინათინზეა ლაპარაკი; გაუგებრობა წარმოდგა იქიდან, რომ ზემოთყვანილი ინტერპრეტაციის ავტორებს ჯეროვანად ვერ გაუგიათ სიტყვა „სიმეტე“ და ვერც სასვენი ნიშნები უვარაუდნიათ თავის ადგილას სტროფში. „სიმეტე“ არ ნიშნავს ალფეგორიას, ორეულს, არც ისე შეიძლება გავიგოთ ის, თითქოს თინათინი წარმოადგენდეს უფრო „მეტს“, უფრო დიდს პერსონას თამართან შედარებით, ასეთს რამეს ვერაფერ ჩვენში ვერ იფიქრებდა. „სიმეტე“ აქ ნიშნავს სიდიდეს, აღმატებულებას, სწორუპოვრობას, სიდიადეს, ისეთს სიდიადეს, რომელიც ბრძენსაც კი არეტებს და თავბრუს ასხამს. თუ სიტყვა „სიმეტე“-ს შემდეგ დავსვამთ სასვენი ნიშანს (წერტილს), მივიღებთ შემდეგს: „მოხევეს ძესა ჩახრუხაძესა ექო თამარი, მეფე წყლიანი“, ექო მისი ბრძენთა გამარეტებელი „სიმეტე“ ანუ სიდიადე და შეუდარებლობა. იგონებს რა ამას, უცნობი ავტორი განაგრძობს: მე კი ვაქებ თინათინს, არა იმას, რომელიც არაბეთს იყო (ვეფხისტყაოსნით), არამედ აი ამ თინათინს, ჯერ ყმაწვილს, წმინდათა მონაწილეს, სამოთხის ვარდს, პირად მზიანს, ესე იგი — რომელსაც ნამდვილს, რეალურ პიროვნებას, რომელიც იმ მომენტში მის, პოეტის, თვალწინაა. ასე რომ, ეს სტროფი წარმოადგენს თავისებურ ექსპრომტს, რომელიც ვილაც უცნობ პოეტს წარმოუთქვამს რომელიღაც ახალგაზრდა, ლამაზი და გაუთხოვარი — უმანკო („წმინდათ ნაწილი“) თინათინის სახელზე. თუ თანამედროვე სასვენი ნიშნებს მივმართავთ, სტროფი ასე უნდა წარმოვიდგინოთ:

მოხევეს ძესა, ჩახრუხაძესა, ექო თამარი, მეფე წყლიანი¹,
 მისი ს მეტე, ბრძენთა სირეტე. თინათინ ვაქო, ბალი წყლიანი:
 ა, ეს თინათინ, ნუ ის თინათინ, — არაბეთს იყო სულადინი, —
 ჯერეთ ყმაწვილი, წმინდათ ნაწილი, სამოთხის ვარდი, პირად მზიანი.

ასეთი ინტერპრეტაციით, თავისთავად იგულისხმება, გამოორიცხულია იმის შესაძლებლობა, რომ სადაო სტროფი თამარის დროს იყოს დაწერილი და

¹ თუ აქ სიტყვა „წყლიანი“ მოწყალის მნიშვნელობით არაა ნახმარი, ის უნდა შეიცვალოს სიტყვით „სვიანი“; ამ სტროფის ავტორს არ შეეძლო ორი ტაეპი ერთისადამივე მნიშვნელობის სიტყვით დაებოლავებია.

სიტყვები: „ა, ეს თინათინ“ თამარს გულისხმობდეს. სტროფი არ შეიძლება დაწერილი იყოს თამარის სიცოცხლეში, არა იმიტომ, რომ როგორც მე ერთხელ ვამბობდი, აქ ნახარია კლასიკური ხანისათვის შეუფერებელი სიტყვა „ჯერეთ“ (ქართული ლიტერატურის ისტორია II, 144), — როგორც შემდეგი დროის დაკვირვებამ დამარწმუნა, აღნიშნული ხანის ძეგლებში ეს სიტყვა ხშირად გვხვდება, — არამედ იმიტომ, რომ „თამარიანის“ დასრულებისას, 1207 წლისათვის (ბ. კ ე ქ ე ლ ი ძ ე, ქართული ლიტერ. ისტორია II, 153), მით უმეტეს მას შემდეგ, როდესაც იგულისხმება, ეს სტროფი იწერებოდა, თამარი არ იყო „ჯერეთ ყმაწვილი“, ის მაშინ იქნებოდა, თუ მეტის არა, 40 წლისა მაინც. სტროფი უეჭველად დაწერილია ე. წ. ალორძინების ხანაში, როდესაც ნ. მ ა რ ი ს სიტყვით (Древнегрузин. одописцы, стр. 52), შესაძლებელი და მოსალოდნელია „ჩახრუხაძესა“-ს მაგიერ „ჩახრუხაძეთა“ (მხოლოდითი რიცხვის მაგიერ მრავლობითი). ამის დახამტკიცებლად ისიც შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ სახელი „თინათინ“, რამდენადაც დღეს ცნობილი ისტორიული წყაროებისა და სიგელ-გუჯრების დახმარებით შეგვიძლია გავითვალისწინოთ, 15—16 საუკუნეზე ადრე მალაღ, არისტოკრატიულ-სამეფო წრეშიც არ იხმარება; პირველად მას აღნიშნულ საუკუნეებში ვხვდებით: 1) თინათინ, მეუღლე მოლარე ბარათასი (თ. ჟორდანია, ქრონიკები II, 232), 2) თინათინ, თახამეცხედრე ლევან მეფისა და მაშენებელი შუამთისა (ქართ. ცხოვრ. მარ. დედ. გვ. 911—12); 3) თინათინ, თანამეცხედრე ალექსანდრე მეფისა, რომელიც ცნობილია 1578 წლის სიგელით (თ. ჟორდანია, ქრონიკები II, 417, შეად. გვ. 309); 4) თინათინ, დაი ლუარსაბ მეფისა, რომელიც 1606 წელს შაჰ-აბაზ პირველმა შეირთო ცოლად; შესაძლებელია, ეს უკანასკნელი თინათინი იყოს ის თინათინი, რომელიც, როგორც თეიმურაზ I აღნიშნავს „ქეთევანის წამებაში“, დასწრებია სპარსეთში ქეთევანის მოწამებრივ აღსასრულს.

ცხადია, ამ სტროფის თინათინი, რომელიც დაპირისპირებულია არაბთა მეფის ასულთან და რომლის ქებას უცნობი პოეტი აპირებს, მსგავსად ჩახრუხაძის მიერ შექმნილი თამარისა, არის ვიღაც სამეფო ოჯახის წევრი, უმანკო — გაუთხოვარი („წმიდათ ნაწილი“), ახალგაზრდა („ჯერეთ ყმაწვილი“) ასული. ამისდამიხედვით ვსვამ შემდეგს საკითხს: აღნიშნული სტროფის ავტორად ხომ არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს კახეთის მეფე თეიმურაზ პირველი, ხოლო თინათინად — მისი ასული თინათინი? თეიმურაზი თავისი თხოულობის ერთს ადგილას ამბობს:

რად, სოფელო, სხვა არ დაწვი ჩემებრ, მე მქენ დასადაგე,
გლახ-ღახვარი სასიკვდინე ყველა მე მკარ, დასად აგე;
დამიკარგე ძე, ასული, ძმა, არ ვიცი და სად აგე!
სხვა ნაყოფი, მათებრ ტურფა, რა აშენე და სად აგე?

მე წამართვი სიცოცხლენი და ასული, თვალთა ჩენა,
რად მიწოდდი სასიცოცხლოდ, არ მალირსე არ დარჩენა.

ერთ დროს ჩემთვის გაუგებარი იყო, თუ ვინაა ეს „ასული“, რომლის დაკარგვას ასე მწარედ დასტირის გულდამწვარი მამა, რადგანაც თეიმურაზის ცნობილი ასული, ნესტან-დარეჯანი, იმერთა მეფის ალექსანდრეს მეუღლე, მის-

თვის დაკარგული არ იყო (კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია II, 394), მაგრამ ფარსადან გორგჯანიძის ისტორიიდან, რომელიც მას შემდეგ გამოქვეყნდა, გავიგე, რომ თეიმურაზს, ნესტან-დარეჯანს გარდა, ჰყოლია კიდევ მეორე ასული, თინათინი, თომელიც მას, როსტომ მეფის ბრძანებით, გაუგზავნია შაჰ-სეფი ყენისათვის ჰარამხანაში (ფარსადან გორგჯანიძის ისტორია, გამოცემა ს. კაკაბაძისა, საისტორიო მოამბე, II, გვ. 244); ეს ამბავი უნდა მომხდარიყო 1639 წელს (ქართ ცხოვრ. II, 122), როდესაც თინათინი 15-16 წელზე მეტი არ იქნებოდა. ჩახრუხაული ექსპრომტი, რასაკვირველია, ამაზე ადრეა ნათქვამი, მაშასადამე, მაშინ, როდესაც თინათინი მართლაც რომ „ჯერეთ ყმიწვილი“ იქნებოდა და ამასთან „წმიდათ ნაწილი“ (უმანკო, გაუთხოვარი). ექსპრომეტის სხვა სიტყვებს: „სამოთხის ვარდი, პირად მზიანი“, ეხმაურება დახასიათება „ასულისა“ თეიმურაზის ლექსში: „სხვა ნაყოფი, მათებრ ტურფა, რა აშენე?“.

თეიმურაზს საზოგადოდ სჩვევია თავისი ქალების ქება; როგორც ვიცით, მას შეუქია თავისი უფროსი ქალი ნესტან-დარეჯანიც, რომლისათვისაც მას „მაჯამაში“ საგანგებო ოდა მიუძღვნია. საყურადღებოა, რომ თინათინის ქების ზოგი ადგილი პარალელს პოულობს ნესტან-დარეჯანის ქებაში. ასე, მაგალითად: 1) თინათინს ეწოდება „ბალი წყლიანი“; ბაღს, ბაღჩას ადარებს ძალიან ხშირად თეიმურაზი ნესტან-დარეჯანსაც, რომლის შესახებ ამბობს: „ალვა რგულა ედემს რწყვითა“. 2) თინათინს ქებაში ეწოდება „სამოთხის ვარდი“; ვარდს, სამოთხეს, ედემს ადარებს მამა თითქმის ყოველ სტროფში ნესტან-დარეჯანსაც, რომელიც, მისი სიტყვით, არის, „ვარდი, ბაღჩა მისისა“, „ალვის ხე, ედემში ამოსული“. 3) დასასრულ, თინათინი ქებაში არის „პირად მზიანი“; მზეს ადარებს თეიმურაზი ნესტან-დარეჯანსაც ყოველ ნაბიჯზე: „მას, პირ-მზესა, შეუქნია ხმელთა მნათი მისად უდრად“-ო, ამბობს ის.

ამრიგად, აღნიშნული სტროფის წარმოშობა ასეა საგულვებელი: „თამარიანის“ კითხვისას თეიმურაზს, რომელიც თავის თავს, როგორც პოეტი, არამც თუ ჩახრუხადეს, „ვეფხის-ტყაოსნის“ ავტორსაც კი ადარებს, დაუნახავს თავისი ქალი თინათინი და ექსპრომტად უთქვამს მოკლე ჩახრუხაული „ქება“ მისი, რომელიც, ალბათ, იქვე, კრებულის ბოლოში, მიაწერა. შემდეგი თაობის და გადამწერთა ხელსა და შეგნებაში კი ამ ექსპრომტს შექმნია, როგორც რომაელები ამბობდნენ, *factum suum*: ის „თამარიანის“ ნაწილად და ჩახრუხადის ნაწარმოებად გასალებულა.

III

წარმოდგენილი ანალოგიები, რომლითაც იმის დამტკიცებაც კი სურთ, რომ „ვეფხის-ტყაოსანი“ თამარის მეფობაშია დაწერილი, როგორც დავინახეთ, ისტორიულ საფუძველს მოკლებულია. ამასთან დაკავშირებით მინდა ორიოდ სიტყვით კვლავ პოემის დათარიღებაზე შევჩერდე.

ჩემს შრომაში, — „ავტორი ვეფხის-ტყაოსნისა და დრო მისი დაწერისა“ (იხ. ჟურნალი „მნათობი“ 1931 წ. №№ 7-8, 8-9), — მე ხაზს ვუსვამდი პოემის.

პესიმისტურ ჰანგებს, — ამ ქვეყნიური ცხოვრების უარყოფითად შეფასებას, — და ვამბობდი, რომ ასეთი ჰანგები, რომელნიც შეუძლებლად ხდიან პოემის წარმოშობას თამარ მეფის დროს, მიუთითებენ მონღოლთა ბატონობის ხანას¹. ამის გამო ზოგიერთები მეუბნებიან, რომ პესიმიზმი „ვეფხისტყაოსანში“ არც ისე მძლავრი მოტივია, რომ იმაში ჩვენ გვაქვს მხოლოდ „მსოფლიო კმუნვის“ ანარეკლი, რომელიც განუსყრელი თანამგზავრია ადამიანისა, რა მდგომარეობაშიაც უნდა იყოს ისო. მართლა ასეა ეს? ვერაფერ ვერ უარყოფს, ვისაც „ვეფხისტყაოსანი“ გულდადებით წაუკითხავს, რომ, პოემის წარმოდენით, ეს საწუთრო, ქვეყანა, უბედურებისა და ტანჯვა-ვაების წყაროა. ტარიელისა და ნესტანის შეხედულებით ამ ქვეყნად ბედნიერება არ არსებობს, ამიტომ ისინი ხელს იღებენ ამ ცხოვრებაზე და ბედნიერებას, ლხინებას, სიკვდილში ეძებენ, რადგანაც სიკვდილის გზით ისინი ლამობენ მივიდნენ იქ, სადაც ერთმანეთს შეხედებიან (იხ. სტროფები 798, 204, 761, 762, 1159—1160 ი. აბულაძის მეორე გამოცემით, ქვევით ყველგან ეს გამოცემა ნავარაუდევია). ავთანდილი ამ ქვეყანაზე საბოლოოდ არ იღებს ხელს, მას შესაძლებლად მიაჩნია ამ ქვეყნად, თუ სრული ბედნიერება არა, აჩრდილი მიანიც მისი; მაგრამ როგორ პოულობს ის მას? მხოლოდამხოლოდ გაჭირვების, ვაების, ტანჯვის და სიმწარის გზით (ტროფ. 758—760). ესაა იდეა პოემისა, იდეა უეჭველად პესიმისტური.

დაეუშვათ ერთი წუთით, რომ აღნიშნული პესიმისტური ჰანგები „მსოფლიო კმუნვის“ ანარეკლია, რომ ეს „კმუნვა“ ყოველთვის ახლავს ადამიანის ცნობიერებას და განწყობილებას, რა მდგომარეობაშიაც უნდა იყოს ის. მაგრამ ყოველთვის ხომ არ იჩენს ერთნაირად ეს კმუნვა თავს? არის მომენტები ადამიანის ცხოვრებაში, როდესაც ის მწვავედ მქლავნდება, როდესაც საგანგებოდ უსვამს მას ხაზს ადამიანი, როგორც ამას ვხედავთ ჩვენს პოემაში; ალბათ იმიტომ, რომ იმ მომენტში არის ისეთი მიზეზი, რაც ამ შეგნება-ცნობიერებას და განწყობილებას აღიზიანებს, ისე, როგორც, ვთქვათ, ადამიანის ორგანიზმში ფეხგადგმული მალარია საგანგებოდ იჩენს ხოლმე თავს „პროვოკაციულ“ პირობებში. ჩვენი პოემის პესიმისტური ჰანგებისა და შეგნებისათვის ასეთ „პროვოკაციულ“ მიზეზად მე მიმაჩნია მონღოლთა შემოსევა საქართველოში.

დავანებოთ თავი იდეოლოგიურ მხარეს და ვეძიოთ პოემაში, მისი დათარიღების მიზნით, სხვა ფაქტები, განსაკუთრებით ისტორიული ხასიათისა, რომელნიც დაადასტურებენ, რომ იგი დაწერილი უნდა იყოს არაუადრეს მონღოლთა ბატონობის დამყარებისა ჩვენში.

ამ მხრივ, პირველ ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ გეოგრაფიულ-ეთნოგრაფიული ტერმინი „ხატაეთი“, „ხატაელი“, რომელიც ასე ჩვეულებრივია ჩვენს პოემაში. ეს ტერმინი მონღოლთა ბატონობის ადრე ქართულ მწერლობაში, არც

¹ ჩემ მიერ მოხდენილი ლოკალიზაცია პოემისა 1256-8 წლებში ზოგიერთებმა ისე გაიგეს, თითქოს მე ვეიჭრობდე, რომ პოემა ამ წლებშია დაწერილი. არა! მე ვამბობ, ბოლო ნაწილი პოემისა, ქაჯეთის ციხის აღება, დაწერილია ალამუთის ციხის აღების (1256 წელს) უშუალო შთაბეჭდილების ქვეშ, მაშასადამე — პოემა დამთავრებულია 1256-8 წლებში მეტი. დაწყებით კი ის მის ავტორს შეეძლო დაეწყო გაცილებით ადრე, მაგრამ არაუადრეს მონღოლთა საბოლოოდ გაბატონებისა ჩვენში.

ისტორიულში, არც მხატვრულში, არ გვხვდება. ეს ფაქტი არც ისე უმნიშვნელოა და არც ისე ადვილად შეიძლება მისი გვერდის ავლა. რასაკვირველია, მე შორსა ვარ იმისაგან, რომ პოემაში ვეძიო ისტორია საქართველოსი (დ. ჩუბინოვი, ა. წერეთელი, მ. ჯანაშვილი, ს. ქვარიანი და სხვ.) ანდა აღმოსავლეთისა, კერძოდ — ხვარაზმეთისა (ი. ჯიშკარიანი — ძველი აღმოსავლეთის წარსული და „ვეფხისტყაოსანი“, თბილისი 1920 წ.); „ვეფხისტყაოსანი“ პოეტური ნაწარმოებია, პოეტი კი ისტორიკოსი არაა, ამიტომ მას ჩვენ ვერ მოვსთხოვთ წმინდა ისტორიულ ცნობებსა და ფაქტებს. მაგრამ ერთი რამ მაინც უცილობლივ უნდა გვახსოვდეს: პოეტურ შემოქმედებასაც თავისი ლოგიკა აქვს, ამიტომ პოეტიც ვერ აღნიშნავს თავის ნაწარმოებში ისეთს ფაქტსა და მოვლენას, რომელსაც ადგილი ჰქონდა არა მის დროს ან მის დრომდე, არამედ მის შემდეგ, ის ვერ „იწინასწარმეტყველებს“ ისეთს რასმე, რაც მის შემდეგ მოხდა სინამდვილეში.

როდესაც პოემას ამ თვალსაზრისით უდგებით, ხატაეთის გარდა, ჩვენს ყურადღებას შემდეგი გარემოება იპყრობს: „ვეფხისტყაოსანში“ მუსულმანური ინდოეთი წარმოდგენილია როგორც ძლიერი (302) და დამოუკიდებელი სახელმწიფო. ამ სახელმწიფოს გაერთიანება დასრულებულა სარიდანის „შეწყნარებით“ (238) და მისი სამფლობელოს შემოერთებით: ნესტანის მამა (ფარსადანი) „თვით იყო მპყრობელი, მეფეთა ზედა მფლობელი“, ამასთან „ომად მძლე, რაზმთა მწყობელი“ (236). ინდოეთის მეფის დიადობასა და სწორუპოვრობას სცნობენ არა მარტო პატარა მეფეები, როგორც არიან ფრიდონი და ზღვათა მეფე, რომელნიც თავისთავს აღიარებენ ტარიელის „მონად“ (542, 547) და „მოახლედ“ (1280), არამედ დიდი არაბეთის მფლობელიც (როსტევა-ნი), რომელიც ტარიელს „შორს უკუდგა, თაყვანისცა, ქვე მიწამდის დაუვარდა“ (1358) და მოებოდიშა: „აწ, მეფეო, არ ეგების ჩვენი სხდომა თქვენად სწორად“ (1387), რადგანაც „მეფე ხარ ყოვლთა მეფეთა“ (1386). ინდოეთის მეფესთან დამოყვრებას სიხარულით ეგებება და ბედნიერებადა სთვლის დიდი ხვარაზმშაც კი (426). დამოუკიდებელი, სუვერენული ინდოეთი იმდენად ძლიერია, რომ აგრესიულ ჰოლიტიკასაც კი აწარმოებს სხვების, მაგალითად, ხატაეთის მიმართ. ერთი სიტყვით, ის სურათი ინდოეთისა, რომელიც პოემაშია მოცემული, ნებას იძლევა გავიმეოროთ ტარიელის სიტყვები: „იცი, ინდოთა სამეფო რაზომი სრა-საჯდომია“ (474). ეხლა გავითვალისწინოთ მოკლედ და ზოგადს ხაზებში ინდოეთის წარსული. მას შემდეგ, რაც მაჰმუდ ლაზნევიდმა მეთერთმეტე საუკუნის დამდეგს დაიპრო ინდოეთი, ის მუდამ სხვის ბატონობას განიცდიდა: ჯერ ის ლაზნევიდთა ხელში იყო (სატახტო ქალ. ლაზნა); ლაზნევიდთა ბატონობა შესცვალეს 1187 წელს გურიელებმა (სატახტო ქალ. ლაპორი ინდოეთში); უკანასკნელთა მოსპობის შემდეგ (1216 წ.) ინდოეთი თანდათან იშორებს მონობის უღელს, 1227 წლიდან კი საბოლოოდ თავისუფლდება და ექცევა თავის საკუთარს, ინდოეთის, საზღვრებში (სატახტო ქალ. დეჰლი) ილთუთ-მიშის ხელქვეით; უკანასკნელმა დამოუკიდებელს ინდოეთში შექნა დინასტია „გურიდთა მონებისა“ (მამლიუკებისა), რომელიც 1290 წლამდე არსებობ-

და¹. ამნაირად, ინდოეთის წარმოდგენა ისეთ ძლიერ და დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ, როგორც „ვეფხისტყაოსანშია“, 1227 წელზე ადრე შეუძლებელია, მაშასადამე — ამაზე ადრე არც პოემის დაწერაა საგულვებელი. ამაზე, შეიძლება, მითხრან: პოემაში ხვარაზმშაც დიდებულ, ძლიერ და დამოუკიდებელ სახელმწიფოდაა გამოყვანილი; როგორ ავხსნათ, თუ პოემა 1227 წელზე ადრე არაა დაწერილი, როდესაც ჩვენ ვიცით, რომ ხვარაზმეთს ბოლო მოუღეს მონღოლებმა ჯერ კიდევ 1219 წელს? სულ უბრალოდ: პოეტმა, მართალია ანაქრონისტულად (ნუ დავივიწყებთ, როგორც ვთქვით, რომ პოეტი ისტორიკოსი არაა), მაგრამ მაინც აღნიშნა ისეთი ფაქტი, — ხვარაზმშას დიადობა და დამოუკიდებლობა, — რომელსაც ისტორიაში მართლაც ჰქონდა ადგილი მის, პოეტის, დრომდე. ის კი არ შეეძლო მას, რომ თამარის დროს ელაპარაკნა ძლიერი და დამოუკიდებელი ინდოეთის შესახებ, ვინაიდან ასეთი ინდოეთი მხოლოდ 1227 წლიდან ჩნდება სინამდვილეში.

არათუ 1227 წლამდე, არც 1245 წელზე ადრეა საფიქრებელი ჩვენი პოემის დაწერა. ეს შემდეგიდან ჩანს. პოემაში ვადმოცემულია, რომ ტარიელის საძებნელად გაჭრილი ავთანდილი ერთს თვალუწვდენელ მინდორში (123) ხედება სანადიროდ გამოსულ სამ ძმას, რომელთაგან ერთი ტარიელის მიერ მათრახით სასიკვდილოდ იყო დაკოდილი (138—141). ესენი, პოემით, არ არიან უბრალო პერსონები; როგორც მათი სიტყვებიდანა ჩანს, ისინი ვიდაც დიდებულები, საფიქრებელია — მეფის ოჯახის წევრებიც კი, უნდა იყვნენ მართლაც, „ღია გვაქვს ციხე-ქალაქი ხატაეთს არე-მარეთა“ (141), ამბობენ ისინი. სანადიროდ რომ წამოვედით, „გვეყვს ლაშქარნი უთვალავნი“ (142), „თანამესროლნი დავაწბილენით“ (143), „ღღეს ავყარენით ლაშქარნი“ (144) და „წასლვა უბრძანეთ“ (145), ხოლო „ჩვენ ვიახლენით სამთავე სამნივე შეაბჯრენია“ (145). როგორც თვითონ ამბობენ: „ღია გვაქვს ციხე-ქალაქი ხატაეთს არე-მარეთა“ — ისინი ხატაელები უნდა იყვნენ, ამიტომაცაა, რომ ავთანდილი ფრიდონთან საუბარში მათ ხატაელებს ეძახის: „მათ მასწავლენს, ხატაელნი ვნახენ მისგან დაკოდილნი“ (866). ხატაელნი ჩვენი პოემისა არიან ეგრეთწოდებულნი ყარა-ხიტაელნი, რომელთაც ისტორიის ასპარეზზედ ვხვდებით 1128 — 1209 წლებში²; ისინი, როგორც ცნობილია, იყვნენ თურქთა მოდემისანი, ამიტომ საკვირველი არაა, რომ ტარიელი მათ შესახებ ამბობს: „მათ თურქთა მიღმა გამეგო მე არას რა შეწანება“ (225). მაგრამ საკვირველი ისაა, რომ ავთანდილი, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, მათ ხატაელებს ეძახის, ტარიელს ეუბნება, რომ ისინი „ქურდნი“ არიანო.

¹ А. Крымский, История Персии, ее литературы, III, 171—172; მისივე ლიტოგრაფიული გამოცემა, გვ. 69—71, მოსკოვი, 1903 წ. А. Мюллер, История ислама, т. III, стр. 184—208, перев. Н. Медникова. В. Бартольд, История Туркестана, стр. 23—25, Ташкент, 1922.

² ყარა-ხატაელების ან გურ-ხანების შესახებ იხ. В. Бартольд, История Туркестана, стр. 21—23. А. Мюллер, История ислама. т. III, стр. 187—189, перев. Медникова.

აქანამდის მნახავიცა კაცი შენი არ მენახა;
 ქურდნი ვნახენ, რომე თქვენთვის სიტყვა რამე გამეკვახა,
 მათრახითა ჩამოგედლო, ერთი მკვდართა დაგესახა,
 მათ მასწავლეს, ძმა რომელთა სულთ-მობრძავი სამე გლახა (221).

რას ნიშნავს „ქურდნი“? ი. აბულაძის სიტყვით, აქ იგულისხმებიან „ქურთები“ (ეროვნება), რომელნიც, მარკო პოლოს ცნობითაც, ქ. მოსკოლის (სირიაში) მთებში ცხოვრობენ (იხ. მისი 22-ე გამოცემა პოემისა, გვ. 20). მაგრამ ხატაეთის გადმოტანა მოსკოლის მიდამოებში ყოვლად შეუძლებელი და წარმოუდგენელია, ამას არც მარკო სჩადის და ვერც ჩვენი პოეტი ჩაიდენდა. მართალია, ქურთების, როგორც ეროვნების, ვინაობა, წარმოშობა და წარსული მეცნიერებას ჯერ კიდევ ვერ გამოურკვევია საბოლოოდ, მაგრამ ის კი დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ მათ ხატაეთში არასდროს ბინადრობა არ ჰქონიათ¹. იქნება ვახტანგისა და სხვა არსებულ გამოცემებში პოემის ამ ადგილას რაიმე გაუგებრობა მოხდა და შესაფერისი ადგილი დამახინჯდა? ამ მიზნით მე მივმართე ჩვენს სიძველეთსაცავებში არსებულ ყველა ხელნაწერს, რომელნიც ვახტანგის გამოცემიდან არ მომდინარეობენ, და აღმოჩნდა შემდეგი: 22 ხელნაწერიდან 17 ხელნაწერი (წერა-კითხვის №№ 5006, 2683, საისტ.-საეთნოგრ. №№ 54, 599, 757, 2074, 4732, 2610, 740, 3061, 1839; საეკლ. მუზ. № 363, ქუთაისის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის №№ 382, 383, ქუთაისის პედინსტიტუტის ბიბლიოთეკის № 1010, საქართველოს მუზ. (Q) № 261, რუსეთიდან დაბრუნებული ზახასეული (რომელსაც, ფურცლების დაკარგვის გამო ორი პირველი ადგილი აკლია), ზემომოყვანილს ადგილებს ისე კითხულობს, როგორც ვახტანგის დაბეჭდილს გამოცემაშია, სახელდობრ:

ქურდნი ვნახენ, რომე თქვენთვის სიტყვა რამე გამეკვახა (221)
 მათ თურქთა მიღმა გამეგო მე არას რა შეწამება (225)
 მათ მასწავლენს, ხატაელნი ვნახენ მისგან დაკოდილი (866).

ერთი ხელნაწერი (წერა-კითხ. № 2829) თითქოს თანმიმდევრობას იჩენს და სამსავე შემთხვევაში „ქურდებს“ ასახელებს: „ქურდნი ვნახენ“, „მათ ქურდთა მიღმა გამეგო“, „მათ მასწავლენს, ქურდნი ვნახენ“. ოთხი ხელნაწერი (წერ.-კითხ. №№ 4988, 4999, საისტ.-საეთნოგრ. № 461, ქუთაისის მხარეთმცოდნ. მუზ. № 205) კომპრომისულ ტენდენციას იჩენს და აღნიშნულ ადგილებს ასე კითხულობს: „ძმანი ვნახენ, რომე თქვენთვის“, „მათ თურქთა მიღმა გამეგო“, „მათ მასწავლენს, ხატაელნი მისგან ვნახენ“. ეს სხვადასხვაობა იმის მაჩვენებელია, რომ „ქურდებს“ იმთავითვე დაუფიქრებია ჩვენი პოემის მკითხველნი და გადამწერნი, რომელთაგან ზოგს სულ წაუშლია კვალი სხვადასხვაობისა და დაუტოვებია სამსავე შემთხვევაში „ქურდნი“, ზოგს კიდევ „ქურდნი“ შეუცვლია სიტყვით „ძმანი“; ამიტომ პირველი ორი კატეგორიის ხელნაწერები სტოვებენ

¹ ვახტანგ გორგასლანის ლეგენდარულ ისტორიაში ქურთები გამოყვანილნი არიან აბა-შეთიდან; „და განყვნა მეფემან სპარსთამან“, ნათქვამია აქ, „აბაშნი ორად, ნახევარნი დაუტყვნა ადგილსავე ზედა თვისსა და ნახევარნი წამოიყვანნა, ვითარ სახლი ათასი, და განუყუნა იგინი ადგილით-ადგილად, და ესე არიან ქურდნი, ნათესავნი იგი, რომელ წარმოტყუენნა აბა-შთაგან“ (ქართლ. ცხოვრება მარიამ დედოფლისა, გვ. 176).

სიტყვას „ქურდნი“, მესამესი კი მას სცვლის სიტყვით „ძმანი“. ასეთი შეცვლა არ შეიძლება იყოს შედეგი გადამწერთა უნებლიეთი შეცდომისა, რადგანაც დამწერლობის ნიადაგზე ამგვარი შეცვლა წარმოუდგენელია; ეს არის სრულიად შეგნებული აქტი, რომელშიაც ჩანს სურვილი გაუგებარი „ქურდნი“ შეცვლილ იქნენ სიტყვით „ძმანი“, რადგანაც ეს „ქურდები“ პოემაში მართლაც ძმებად ასალებენ თავიანთ თავს. ასე რომ, ექვი არ არის, აღნიშნული ადგილები პოეტის ხელიდან იმ სახით გამოსულა, როგორც მათ ვკითხულობთ ვახტანგის გამოცემაში¹.

„ქურდნი“ ამ შემთხვევაში ნიშნავს არა მოსულის მახლობლად მცხოვრები ქურთების ეროვნებას, არამედ ირანის ერთერთ დინასტიას, რომელიც ფლობდა პერატის სამთავროს და რომელსაც ერქვა ირანული გამოთქმით „ქურთ“, აქედან — ქურთიდები². ეს დინასტია, რომელიც წარმოშობით იყო გურის პროვინციიდან, ავღანთა მონათესავე, და რომელიც 1389 წლამდე არსებობდა, შექმნეს მონღოლებმა 1245 წ., როდესაც პერატის სამთავრო გადასცეს გურს შამს-ედინ მოჰამედ ქურთს³. ამ დინასტიამ პერატის სამთავრო აქცია ცნობილ სავაჭრო პუნქტად დასავლეთ აზიას, თურქესტანს, ჩინეთს და ინდოეთს შორის.

როგორ იქცენ პოემაში ეს „ქურთები“ (ჩვენებურად — ქურდები) ხატაელებად? ეს მოხდა ან იმიტომ, რომ, ხატაელები, ზეარასანთან ერთად, ოდესღაც პერატსაც ფლობდნენ, ან იმიტომ, რომ, პოეტის შეგნებაში, გურის პროვინციიდან წარმომდგარი გურ-ქურთები შეცდომით გაიგივებულან გურ-ხანებთან (ეპიმობ — შეცდომით მეთქი, რადგანაც გურ-ხანებს არაფერი საერთო არ აქვთ გურის პროვინციასთან; გურ-ხანი, რამდენადაც ამ სიტყვის ეტიმოლოგია გარკვეულია, ნიშნავს „დიდ ხანს“ ან „ხანთა-ხანს“). როგორც არ უნდა იყოს, როგორც არ უნდა წარმომდგარიყოს ასეთი გაიგივება, ჩვენთვის საყურადღებოა, რომ პოეტი იცნობს „ქურთთა“ („ქურდთა“) დინასტიას ირანში, რაც 1245 წელზე ადრე შეუძლებელია⁴.

¹ დ. კარიკაშვილმა „ქურდნი“ შესაწორა სიტყვით „თურქნი“, ალბათ იმიტომ, რომ ტარიელი მათ თურქებს უწოდებს.

² ცნობა იმის შესახებ, თუ როგორ იწერებოდა და გამოითქმოდა ეს სახელი ირანულ საისტორიო წყაროებში (ჩინგიზ-ხან ნამე, ირანული ტექსტი, მირჰონდის მიერ გამოცემული 1841 წ.) მომაწოდა მ. ა. კ. ხუბუამ, რომელსაც ამისათვის მადლობას ვუძღვნი. ირანული „ქურთ“ ქართულ გამოთქმაში ქცეულია „ქურდ“-ად, რადგანაც ქართულში თ-დ ურთიერთობა ცნობილია (დაშლობა—დაშობა, შიშვილი — შიშთილი (H. Марр, Тексты и разыскания III, стр. XLVI, LI), ცთობა — ცდობა (და მათგან წარმომდგარნი), ქართული „იაჯუნდი“ მიღებულია არაბულ-ირანული სიტყვიდან ირანული თ-ნის დ-ნად გადაქცევის გზით (H. Марр, Тексты и разыскания, IV, გვ. რნე). შეცვლა თ-ნისა დ-ნად მოსალოდნელია ანალოგიითაც, როგორც, მაგალითად, სიტყვებში „ეგრედ“ (ნაცვლად „ეგრეთ“-ისა), ალბად (ნაცვლად „ალბათ“-ისა) და სხვა.

³ А. Крымский, История Персии, ее литературы, т. III, 15-16; Лэн-Пулъ, Мусульманские династии, стр. 212.

⁴ „ხატაელ ძმებად“ რომ ვიგულისხმობთ წარმომადგენლნი არა ქურთ-ის დინასტიისა, არამედ ქირმანში გაბატონებული ყარა-ხატაელებისა, მაშინაც „ვეფხისტყაოსნის“ დაწერას ვერ გადმოვსწევდით მეცამეტე საუკუნის ოცდაათიანი წლების უკან, ვინაიდან აღნიშნული დინასტია ქირმანში დაიკვიდრა 1226 წლის შემდეგ (Мюллер, История ислама III, 230, перев. Медникова).

ამბობენ: „ვეფხის-ტყაოსანი“ იცნობს და ასახელებს აღმოსავლეთის ისეთს ერებსა და ქვეყნებს, როგორცაა ინდოელები, ირანელები, არაბები, ხატაელე-ბი, ნონლოლების სამეფო კი იმაში ერთხელაც, ერთი სიტყვივითაც არაა მოხსენე-ბული; როგორ აეხსნათ ეს, თუ ის დაწერილია საქართველოში მონლოლთა გა-ბატონების შემდეგ? ამაზე მე ვუპასუხებდი: „ვეფხის-ტყაოსანში“ საქართველოც არაა მოხსენებული, ნუ თუ ამიტომ, მისი დაწერის დროს, საქართველო არ არსებობდა? ის გარემოება, რომ ჩვენს პოემაში აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან სწორეთ მონლოლე-თი არაა მოხსენებული, ამტკიცებს, რომ ის დაწერილია მონლოლების ჩვენში ბა-ტონობის დროს. მოხსენება დამპყრობელი და პოლიტიკურად გაბატონებული გარეშე ძალისა, როგორც იყენენ მონლოლები, მეტად „ЩЕКОТЛИВЫЙ“, რო-გორც რუსულად იტყვიან, საკითხი იყო პოეტისათვის. ამ შემთხვევაში ის უნდა მოქცეულიყო თანახმად რომაელების ცნობილი დევიზისა: aut bene, aut nihil; თავისთავად იგულისხმება, ის bene-ს ვერ იტყოდა მათ შესახებ, ამიტომ უნდა აერჩია nihil — დუმილი.

IV.

1935 წლის იანვარში ლენინგრადიდან საქართველოში ჩამოიტანეს ვეფხის-ტყაოსნის ის ხელნაწერი, რომელიც 80 წლის განმავლობაში ვორონცოვთა საგვარეულო არქივში ინახებოდა. ეს ხელნაწერი დამზადებული ყოფილა მე-17 საუკუნის სამოციან წლებში ცნობილის სარდლის ზ ა ზ ა ც ი ც ი შვილისათვის, რომლის სიკვდილის შემდეგ ის სამეფო გვარეულობაში, ვახტანგ მეხუთის შაჰ-ნავაზის სახლში, გადასულა. აქ ეს ხელნაწერი დაუსაკუთრებია ბატონიშვილს ლევანს, რომლისგან ის მემკვიდრეობით, როგორც მოსალოდნელი იყო, გა-დასულა მისი შვილის, ვახტანგ მეექვსის, ხელში, ვახტანგის შემდეგ კი, შუბკვე-ლია, მისი ქალის თამარის მეშვეობით, მისი ბატონი გამხდარა თეიმურაზ II. ამით აიხსნება, რომ უკანასკნელ მის მფლობელად გვევლინება ირაკლი მეორის ქალი თეკლე, რომლის შვილმა, ალექსანდრე ორბელიანმა, 1853 წელს, ისტო-რიკოსის პლ. იოსელიანის ხელით, ის მ. ს. ვორონცოვს მიაართვა საჩუქრად.

ეს ხელნაწერი, რომელსაც, შიგადაშიგ ფურცლების დაკარგვის გამო, სა-კმაოდ დაზიანებული სახით მოუწევია ჩვენამდე, წარმოგვიდგენს ვეფხის-ტყაოს-ნის ერთერთს ვრცელ ტიპს, რომელსაც ახასიათებს ბოლოში ცნობილი დანარ-თები და შიგნით უამრავი ჩანართები. როგორც ასეთი, ის, რასაკვირველია, შორსაა პოემის თავდაპირველი სახისაგან, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მისი მეც-ნიერული ღირებულება მაინც დიდია, როგორც ეს ნათელყო ჩემთვის მასზედ წინასწარ ჩატარებულმა მუშაობამ.

ამ ხელნაწერს პირველ ყოვლისა მნიშვნელობა აქვს ვახტანგის გამოცემის რაობის გარკვევისათვის. ვახტანგის გამოცემის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ჯერ კიდევ 1913 წელს დ. კ ა რ ი ჭ ა შ ვ ი ლ მ ა გამოთქვა მოსაზრე-ბა, რომ ვახტანს ხელში ჰქონდა უძველესი რედაქცია ვეფხის-ტყაოსნისა, რო-მელიც თითქოს უცვლელად გადაბეჭდა (ჟურ. „განათლება“); ერთი წლის შემ-დეგ ეს მოსაზრება გაიმეორა ი. ა ბ უ ლ ა ძ ე მ (მისი გამოცემა პოემისა 1914 წ. გვ. LVI). რამდენიმე წლის შემდეგ ეს მოსაზრება გაიზიარა პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა მ,

რომლის გამოანგარიშებით ეს უძველესი, ვახტანგის მიერ უცვლელად გადაბეჭდილბ, რედაქცია ეკუთვნის 1267—1318 წლებს („რუსთველიანა“, გვ. 12, 13, 94—95). 1927 წელს ამ საკითხს შეეხებ მეც და გამოვთქვი მოსაზრება, რომ ვახტანგის გამოცემა არის არა უცვლელი განმეორება ძველი, 1267—1318 წლებიდან მომდინარე ხელნაწერისა, არამედ თავისებური კრიტიკული რედაქცია, ესე იგი შეგნებული შემოკლება მე-17 საუკუნის ხელნაწერებში დაცული ვრცელი, დამატებიანი და ჩამატებიანი, ტექსტისა. იმ არგუმენტებს, რომელიც მე მაშინ წამოვყენე ამ დებულების სასარგებლოდ (ჟურ. „მნათობი“, 1927 წ. № 2, გვ. 183—186), ამჟამად შემიძლია დაუმატო შემდეგი: ვახტანგის გამოცემაში არის ისეთი ლექსიკური ფაქტები, რომელთა მიხედვით დანამდილებით შეიძლება ითქვას, რომ მის მიერ გამოყენებული ხელნაწერის რედაქცია ე. წ. ალორძინების ხანაზე უადრესი ვერავითარ შემთხვევაში ვერ იქნებოდა. ამ მხრივ უკრადლებას იპყრობს, პირველყოვლისა, პროლოგის შემდეგი ადგილი:

რა ველარ მიხედეს ქართულსა, დაუწყოს ლექსმან ძვირობა,
არ შემოაკლოს ქართული, არა ქნას სიტყვა-მცირობა.

აქ „ქართული“ ნახმარია „სიტყვის“ ზოგადად მნიშვნელობით. მე დიდი ხანია აღენიშნე, რომ ამგვარი მნიშვნელობით ეს სიტყვა ხმარებაში შემოდის მხოლოდ ე. წ. ალორძინების ხანის მწერლობაში, უფრო ადრე ამის კვალს ვერსად ვერ ვპოულობთ (ქართული ლიტერ. ისტორია II, 92, 503—504). მაშასადამე, ამ სიტყვის შემცველი რედაქცია თუ ხელნაწერი 1267—1318 წლებს ვერ მიეკუთვნება.

მეორე ფაქტი: პოემაში ვკითხულობთ: „ფრიდონ საჯდომნი დამიდგნა ადგილსა საბატონოსა“ (ვახტ. 631, აბულ. II, 547, ჭიჭინ. 684). ვახტანგს, მაშასადამე, ხელში ჰქონია ისეთი რედაქცია და ხელნაწერი, სადაც ყოფილა ტერმინი „საბატონო“; თავისთავად ცხადია, კლასიკურსა და მის მომდევნო ხანაში (1267—1318 წ.) ასეთს ტერმინს ადგილი ვერ ექნებოდა, იმ ეპოქაში მოსალოდნელია არა „საბატონო“, არამედ „საპატრონო“; მართლაც, უკანასკნელი ტერმინი აღნიშნულ სტროფში შემოუნახავს პოემის ზოგიერთ ხელნაწერს, მაგ. წერა-კითხ. ხელნ. №№ 2829, 4499.

მესამე ფაქტი: პოემაში ვკითხულობთ:

მთით ჩამოვიდა ავთანდილ, გავლნა წყალნი და ტყენია,
მინდორს აცორვებს ტაიქსა შეჴლრენით მონაწყენია;
გასცულდებოდეს მკლავნი და მისნი სიამაყენია,
ბროლისა ველსა სტურფობდეს გიშრისა ბუნ საყენია.

(აბ. II, 136¹, ჭიჭ. 252, ვახტ. 189).

ეს სტროფი, და არა მარტო ეს, არამედ წინანიც (208 — 211 ჭიჭ., 135¹⁻⁴ აბულ., ვახტ. 185 — 188), რომ ყალბი და შემდეგ ჩამატებულია პოემაში, ეს არც ისე ძნელი გამოსაცნობია, და ეს აღნიშნული აქვს კიდევაც ი. აბულაძეს (II გამ.). ყოველ შემთხვევაში ამ მხრივ ექვს არ იწვევს მოყვანილი სტროფი, აქ ნათქვამია: „მთით ჩამოვიდა ავთანდილ“; მაგრამ მთით ის უკვე ჩამოიყვანეს იმ სტროფში, სადაც ნათქვამია: „მოპყვების ტყის პირსა შაბნარ-წყლიანსა“. მეორე — „გავლნა წყალი და ტყენია“: არ „გაუვლია“ ჯერ საბოლოოდ, ვინაიდან

მას წყლის პირს, შამბნარის პირას გულისხმობს მომდევნო სტროფი: „შამბისა პირსა გარდახდა, ცეცხლი დააგზო კვესითა“. ყველაზე მეტად ამ სტროფის სიყალბეს ამჟღავნებს სიტყვა „გიშრისა საყენია“. აქ მეტაფორულად აღინიშნება წამწამები თუ უღვაშები, მაგრამ „საყე“ ნიშნავს არა „მიწაში ჩასობილ სანიშნო წნელს ან ჯოხს (კიკინაძე)¹, არამედ საზეიმო მაგიდასთან მდგომს, საროს მსგავსს, პირ-მზე, პირ-მზიარულს, ლამაზსა და მოხდენილ ღვინის მწვდეველს ან მიმრთმევს, რომელიც დამამშვენებელი იყო საზეიმო სუფრისა და გარემოსი. აზრი მეტაფორული თქმისა ასეთია: როგორც საყენი ან ღვინის მწვდენი ამშვენებდნენ ხოლმე საზეიმო სუფრას, ისე ამართული შავი (გიშრის) წამწამი და უღვაშები ამკობდა, ამშვენებდა ავთანდილის „ბროლის ველს“ ან ლოყას. „გიშრის საყენი“-ს მეტაფორული ფუნქცია ამ შემთხვევაში პარალელს პოულობს პოემის შემდეგს ადგილში: „სულნი გაექცნეს, მოსდრიკნა თავნი გიშრისა ტალამან“ (1330, ვახ., 1194 აბ., 1405 ჭიკ.). სიტყვა „საყენი“ ჩვენს მწერლობაში ხმარებაში შემოდის ე. წ. აღორძინების ხანაში, პირველად გვხვდება „ბარამგურიანში“ (იხ. ჩემი გამოცემა, სტროფ. 159, 212, 213, 259, 752, 752, 854). მაშასადამე, ის რედაქცია პოემისა თუ ხელნაწერი, რომელიც ვახტანგს გამოუყენებია, აღორძინების ხანაზე აღრიდელი ვერ იქნებოდა.

რას მატებს ამ საკითხს ახლად ჩამოტანილი ზ ა ზ ა ს ე უ ლ ი ხელნაწერი? 1870 წ. გაზეთ „Кавказ“-ში (№ 12) ისტორიკოსი და არქეოლოგი პლატონ იოსელიანი, რომელიც კარგად იცნობდა ამ ხელნაწერს და მის წარსულს, სწერდა, რომ ვახტანგ მეექვსემ 1712 წელს „ვეფხის-ტყაოსანი“ სწორედ ამ ხელნაწერის მიხედვით გამოცაო. თუ ეს ასეა, საბოლოოდ ირკვევა სადავო საკითხი ვახტანგის გამოცემის რაობის შესახებ: ვახტანგს რაღაც მოკლე ტიპის ხელნაწერი კი არ გადმოუბეჭდია უცვლელად, არამედ შეუმოკლებია ვრცელი ტექსტი პოემისა და, მაშასადამე, თავისი საკუთარი კრიტიკული რედაქცია მოუცია.

მაგრამ მართალია თუ არა პლატონ იოსელიანის ეს ცნობა? თუ მხდველობაში გვექნება პ. იოსელიანის დამოკიდებულება სამეფო გვარეულობის წევრებთან, რომელნიც მატარებელნი და მცოდნენი იყვნენ მე-18 საუკუნის ტრადიციებისა და, რა თქმა უნდა, უფრო მეტად თავისი საკუთარი სამეფო ოჯახის გადმოცემებისა, აღნიშნული ცნობა დაუჯერებელს არას შეიცავს. საინტერესოა, იძლევა თუ არა თვით ხელნაწერი ამ ცნობის სასარგებლოდ რამეს? ჩემი აზრით იძლევა, და აი რას.

პირველ ყოვლისა პოემის დაბოლოების იმ სტროფებს, რომელნიც დამატებათა სხვადასხვა ადგილებში არიან გაფანტულნი და საძიებელნი (ვახტანგის გამოცემით 1568 სტროფიდან ბოლომდე, იუსტ. აბულაძის 1927 წლის გამოცემით 1410--1426 და 01--05 სტროფები), ხელნაწერში, აშიაზე, უზის ჯვრის ნიშანი, რომელიც მაჩვენებელი უნდა იყოს ამ ხელნაწერისა და ვახტანგის გა-

¹ „საყე“ და „საყა“ მოგვეცემა მრავლობითში არა „საყენი“-ს, არამედ, „საყენი“, „საყენი“. ბიბლიაში ვრთადერთს შემთხვევაში (ისაია 30, 17) მხოლოდ გვხვდება „საყე“ რუსული „магта“-ს მნიშვნელობით, მაგრამ შედარება წამწამ-უღვაშებისა „магта“-სთან პოეტური არაა. „ნიშნის“, „ჯოხის“ გასამართლებლად არ გამოდგება არც „სარყე“, ვინაიდან ნახმარია „საყე“ და არა „სარყე“.

მოცემის რაღაც ურთიერთობისა. ეს ურთიერთობა შესაძლებელია გაგებულ იქნეს ისე, რომ, როდესაც ვახტანგი თავის გამოცემას ამზადებდა, მან დამატებათა სერიიდან ამოსაკრები სტროფები პოემისა (დაახლოებით 360 სტროფის მანძილზე გაბნეულია 22 სტროფი) საგანგებოდ ჯვრით აღნიშნა თავისთვის აუგადმომწერისათვის საყურადღებოდ. შეიძლება გვითხრან, რომ ეს ნიშანი დასმულია არა ვახტანგის, არამედ ვინმე სხვა პირის მიერ, 1712 წლის შემდეგ, მისი გამოცემის ამ ხელნაწერთან შედარების მიზნით. მაშინ, ვიკითხავთ ჩვენ, რატომ პოემის მხოლოდ ბოლო ნაწილში მოხდა ეს შედარება და არა შიგნითაც? ვახტანგმა რომ შიგნითა სტროფებს, მის მიერ მიღებულს, არ დაუსვა ნიშანი, ეს გასაგებია, რადგანაც დაახლოებით 1668 სტროფიდან 1568-სთვის უნდა ეწერა ჯვრები, რაც არც ადვილი და მოსახერხებელი იქნებოდა!; შემდარებლისათვის კი ეს აუცილებელი უნდა ყოფილიყო. რომ ეს ნიშანი ვახტანგის მიერაა გაკეთებული პოემის დაბეჭდვამდე და არა შემდეგ, სხვის მიერ, ჩანს იქიდანაც, რომ ერთი სტროფი — „ფრიდონცა ესვა მოყვარედ“, მიუხედავად ჯვრის ნიშნისა, ვერ მოხვედრილა გამოცემაში, ალბათ იმიტომ, რომ მის ხორც-მეტობაში პოემისათვის ვახტანგი დარწმუნებულია ნიშნის დასმის შემდეგ. დაბეჭდვამდე.

პლატონ იოსელიანის ცნობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს კიდევ შემდეგი მოვლენა: კონტექსტიდან მქლავნდება, რომ ვახტანგის გამოცემას 1577 და 1578 სტროფებს შუა აკლია ერთი სტროფი: „მასცა უბოძა ფარმანი: წა, სახელი მოიარეო“; ეს გარემოება აიხსნება იმით, რომ ეს სტროფი, რომელიც სხვა ხელნაწერებში თავის ადგილასაა, ამ ხელნაწერში გადამწერს გამორჩენია და მხოლოდ შემდეგ მიუწერია (შეიძლება ეს სხვაამაც ჩაიღინა) წვრილად მთელი აზიის გასწვრივ ერთ სტრიქონად, რომელიც ალბათ ვერც კი შენიშნა კარგად გამომცემელმა. დასასრულ, ამ ცნობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ის ფაქტიც, რომ ვახტანგის გამოცემაში ჩვენ ვერ ვპოულობთ ვერც ერთს ისეთს სტროფს, რომელსაც, წინააღმდეგ სხვა ნუსხებისა, ადგილი არ ჰქონდეს ამ ხელნაწერში. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ვახტანგს ამ ხელნაწერიდან ამოუკვეთია ის ნაწილი „ვეფხისტყაოსნისა“, რომელიც მისი შეგნებით, პოემის ავტორს ეკუთვნის და რომელიც მან ამ მოსაზრებით დაბეჭდა კიდევაც. საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ სტროფების თანმიმდევრობაც საერთო ნაწილში აქაც, ვახტანგის გამოცემაშიც, იგივეა, რაც ამ ხელნაწერში.

რაც შეეხება ამ ხელნაწერიდან ამოღებულს სტროფებში ამათუმი ადგილისა და სიტყვების რედაქციულ წაკითხვას, ამ მხრივ ბევრს საცილობელსა და სადავო შემთხვევაში ვახტანგი იმეორებს ამ ხელნაწერს, განსაკუთრებით მის მეორე ნაწილში. ასე, მაგალითად, რამდენადაც წინასწარ, სახელდახელოდ ჩატარებულმა, ისიც ნაწილობრივ მხოლოდ, მუშაობამ დამარწმუნა (შედარებისას ვსარგებლობდი პროფ. ი. აბულაძის მიერ მოყვანილი ვარიანტებით მის მეორე

¹ არის მხოლოდ ერთი შემთხვევა, როდესაც ასეთს ნიშანს შიგნითაც ვპოულობთ, მაგრამ აქაც ეს ნიშანი უზის ისეთს სტროფს „ყმა ფრიდონს ეტყვის“ 1005 ვახტ.), რომელსაც წინ მიუძღვის ვახტანგის მიერ გამორიცხული სტროფი: „ქალაქს შევიდეს, ხმა გახდა“-ს, კაკა-შაძით 970!).

გამოცემაში, გვ. 189—240, აქ მას ნაჩვენები აქვს ვარიანტები იმ ხელნაწერებიდანაც, რომელნიც საზღვარგარეთ არიან წაღებულნი, ვახტანგი ამ ხელნაწერს იმეორებს ისეთ სადავო და საცილობელ შემთხვევებში, როგორიცაა მისი გამოცემის 952 სტროფის მეოთხე (დ) ტაეპი, აგრეთვე 1081 ბ, 1101 ბ, 1106 დ, 1122 დ, 1155 დ და სხვა, თუმცა ძალიან ხშირად, უამრავ შემთხვევაში, ის მისდევს სხვა ვარიანტულ ტრადიციებს, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ მუშაობის დროს მას ხელთა ჰქონდა, როგორც მოსალოდნელია მისი რედაქტორული საზოგადოდ მუშაობის გათვალისწინებით, სხვა ხელნაწერებიც (ამ მხრივ განსაკუთრებით ყურადღებას იპყრობს წ.-კითხ. ხელნ. № 5006).

ასე თუ ისე, „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დადგენის საქმეში, სხვებთან ერთად, ამ ხელნაწერსაც შეუძლია თავისი წვლილი შეიტანოს.

მეორე მნიშვნელობა ამ ხელნაწერისა მეცნიერული თვალსაზრისით მდგომარეობს იმაში, რომ მისი საშუალებით შესაძლებელი ხდება პოემის ზოგიერთი, შემდეგში დამატებული და ჩამატებული, ადგილების ავტორთა გარკვევა, ამ ავტორთა ლიტერატურული მემკვიდრეობის გათვალისწინება და მათი სახელის მიხედვით ხელნაწერების დათარიღება.

ამ მხრივ, პირველ ყოვლისა, ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ხელნაწერში ზოგიერთი ადგილების წარწერა მე-17 საუკუნის მეორე ნახევრის პოეტის, იოსებ სააკაძის, სახელით. ამ სახელს ჩვენ ვპოულობთ გაგრძელების იმ ნაწილში, სადაც მოყვანილია ძმადნაფიც გმირთა „ანდერძები“. იოსებ ტფილელის სახელით წარწერილია აქ ორი „ანდერძი“, რომელიც მთლიანად დაბეჭდილია ს. კაკაბაძის 1913 წლის გამოცემაში ისეთი ხელნაწერების მიხედვით, სადაც იოსების სახელი არ ჩანს. ეს „ანდერძებია“: ერთი ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანისა: „აწ მამისმინეთ ყოველთა ... მივალ და მართლად არ ვიცი“ (ს. კაკაბაძის გამოცემაში 1731¹ — 1731² სტროფები), მეორე — ავთანდილისა: „ავთანდილ ვკადრო ... კარგნი ყოფილხართ სამნივე“ (იქვე 1742¹—1742² სტროფი), სულ 61 სტროფი. გარდა ამისა, იოსებ ტფილელის სახელი შემოკლებულად „ტფი, ტფ, ტ“ — მიწერილი აქვს აშიაზე, ტექსტისავე ხელით, აგრეთვე პოემის ძირეულს ნაწილში ოთხ სტროფს. ერთი მათგანი მოთავსებულია „ნესტან-დარეჯანის პირველს წერილში საყვარელთან“, ის მიყვება სტროფს: „შენგან ჩემისა ქმრობისა წინათაც ვიყავ მდომია“ (373 სტრ. ვახტ.) და დაბეჭდილია ს. კაკაბაძის გამოცემაშიც (346¹) ავტორის უსახელოდ:

ამა ამბისა მოსმენა ტარიელს მოალხინებდა,
მას მიუვიდა ამბავი, რასაცა გულით ინებდა;
თვალთა, მტირალად ჩვეულთა, ცრემლს აღარ დაიდინებდა,
და ცნობას მიეცა, ჰყუას მიხვდა, ბაგესა გააღიმებდა.

ორი სტროფი ჯერ ცნობილი არაა. ერთი მათგანი, რომელიც მოთავსებულია თავში „წასვლა ავთანდილისაგან ფრიდონისასა“, მიჰყვება სტროფს: „ოვე ერთისა მოშორება“ (946 ვახტ.) და იკითხება ასე:

მისა მხესა გზა-გზა მოსთქვამს, ჳირს თავს აძლევს ლხინის ფასად,
გულსა ეტყვის: მიაშურე, გაგიპარავს შენ აწა სად;
გარჯისათვის ეგრე თქმულა: მიხვდებისო ერთი ასად,
და ჳირნი ჩემნი ვამსუბუქო, მკიდავს სხვათა უმძიმესად.

მეორე შეტანილია „ფატმანის სამიჯნურო წიგნში ავთანდილთან“ — „დაწერა წიგნი საბრალო“-ს შემდეგ (1074 ვახტ.) და იკითხება ასე:

ფატმან არ იცის, ავთანდილ თუ ვისით ცეცხლით მწველია,
მეფეს მოშორდა გამზრდელსა, თინათინ ცრემლთა მღვრელია;
ნესტან-დარეჯანს დაეძებს, ბევრს ჰირთა გარდამხდელია,
და აქა სცნობს მართალს ამბავსა, გაიადვილოს ძნელია.

მეოთხე სტროფს ადგილი აქვს „ფატმანის წიგნში ნესტან-დარეჯანთან“ — „ქაჯმან უთხრა: ვინ გგონივარ“-ის შემდეგ (1269 ვახტ.) და იკითხება ასე:

შეგნებითა არსთა მზე ხარ, ქვეყანისა არეული,
ბოლო-ბლახში, ძოწ-გიშერი, პირგავსილი მთვარეული,
აღვის მორჩი, ცისკრის ვარდი, მუშკ-სურნელი ამბრეული,
და ნუ დასკვნები, წამ ერთ მოვა ღეთის წყალობა ადრეული.

ეს სტროფი ს. კაკაბაძის გამოცემაშიც არის შეტანილი (1231¹), მაგრამ საკმაოდ შეცვლილი სახით.

ამრიგად, იოსებ ტფილელის ლიტერატურულ მემკვიდრეობას, რომელიც ამდენხანს იყო ცნობილი (კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია II, 358 — 365), ემატება 65 სტროფი ვეფხის-ტყაოსნის ციკლიდან; იქნება ხელნაწერის დაკარგულ ფურცლებზედაც იყო იოსების სტროფები, მაშინ ეს რიცხვი უფრო გადიდდებოდა.

მეორე მწერალი, რომლის მონაწილეობას „ვეფხის-ტყაოსნის“ შევსებაში ეს ხელნაწერი ამტკიცებს, არის ნანუჩა ანუ მანუჩარ ციციშვილი, პოეტი დაახლოებით მე-17 საუკუნის პირველი მეხუთედისა (კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია II, 219 — 220). მისი ამ საქმეში მონაწილეობის შესახებ ცნობა დარჩენილა არჩილ მეფისაგან, რომელიც ამბობს:

ნანუჩას რუსთელის ნათქვამში ბევრი რამ ჩაურევია,
საბრალოს ვერ შეუწყვია, წმინდა რამ აუმღვრევია;
მასთან რას სწერდა მისს ლექსსა? სირეგგენ მით მორევია,
რუსთველი სიბრძნის ტბა არის, არცა თუ იგ მორევია.

ამდენხანს არ ვიცოდით, რა „ჩაურია“ და შემატა ნანუჩამ ჩვენს პოემას. ამ ხელნაწერით ირკვევა, რომ ნანუჩას დაუმატებია პოემაში „ავთანდილის ანდერძისათვის“ 11 სტროფი, რომელიც დაბეჭდილია, ავტორის უსახელოდ, ს. კაკაბაძის მიერ („შეიწუნარენით ნაარსნო... ესე წესია სოფლისა“, 1742¹ — 1742¹¹). ამის შესახებ ხელნაწერში ვკითხულობთ: „ანდერძი ავთანდილისა, რომელ თქუა ეამსა სიკუდილისასა. ნანუჩას ჩამატებული მას უკან“. ამ სათაურის მიხედვით შეგვეძლო გვეფიქრნა, რომ ნანუჩას მთლიანად ეკუთვნის ეს თავი, მაგრამ სხვა ხელნაწერებთან შეჯერებამ (წერა-კითხე. № № 2829, 5006) დამარწმუნა, რომ მას მხოლოდ 1742¹⁻¹¹ სტრ. ეკუთვნის. გაცილებით მეტი ნანუჩას პოემის ძირითად ტექსტში ჩაურთავს; აქ აშიაზე, ამათუიმ სტროფის პირდაპირ, ტექსტისავე ხელით მიწერილია ხოლმე ნანუჩას ინიციალი ნ. სულ ხელნაწერის შემონახულ ნაწილში 20 სტროფი გვაქვს ამგვარი ინიციალით აღნიშნული (აღბათ იყო ნანუჩას სტროფები დაკარგულ ფურცლებზედაც). ეს

სტროფები, რომელნიც ვახტანგის გამოცემაში, არ შესულან (ესეც დამახასიათებელია ამ ხელნაწერის ვახტანგის გამოცემასთან დამოკიდებულების გასარკვევად), დაბეჭდილია ყველა ს. კაკაბაძის გამოცემაში, უნიციალოდ რასაკვირველია; ესენია: 307¹, 308⁷, 308⁸ (ეს ორი გამოცემაში შეცთომით აღნიშნულია 308³, 308⁴, იხ. გვ. 55), 309¹, 313¹, 372¹, 373¹, 617², 617⁴, 659¹, 684¹, 813¹⁻², 1261¹, 1288¹, 1293¹, 1300¹, 1622¹, 1651⁷, 1685¹. ნანუჩას ამგვარი საქმიანობა დამოწმებულია აგრეთვე ერთს სხვა ხელნაწერშიაც, რომელიც საზღვარგარეთაა გატანილი, სახელდობრ საისტ. საეთნოგრ. № 757, აქაც ტაეპებს, რომელნიც ვახტანგის გამოცემაში არ შესულან, მიწერილი ჰქონია ნა, ესე იგი ნ ა ნ უ ჩ ა, ხოლო „ტარიელის (შეცთომაა — ალბათ ავთანდილის) ანდერძს, ოდეს მიიკვალებოდა“ მიწერილი ჰქონია: „მას ქვეითაც სულ ნანუჩასი არის და შოთასიც ცოტა რამ“ (ს. კაკაბაძე, მისი პირველი გამოცემა, გვ. 16, მხოლოდ ს. კაკაბაძეს ეს მინაწერი მე-18 საუკუნისად მიაჩნია, ამ ხელნაწერის ვახტანგის გამოცემასთან შედარების მიზნით). ამნაირად, ამ ხელნაწერით ჩვენს თვალ წინ იშლება 31 სტროფი ნანუჩასი, მათი შეტანა ამ ხელნაწერში და ნანუჩას სახელის აღნიშვნა ბუნებრივი იქნებოდა, თუ გვეხსომება, რომ ხელნაწერი დამზადებულია ზაზა ციციშვილისათვის, რომელიც თანამოგვარე და, შეიძლება, ძალიან ახლობელიც იყო ნანუჩასი.

ასე და ამრიგად, აღნიშნული ხელნაწერი ფარდას ხდის ორი პოეტის, იოსებ ტფილელისა და ნანუჩა ციციშვილის, ლიტერატურულ მოღვაწეობას და ახალ ცნობებს გვაწოდის მათ შესახებ.

იოსებ ტფილელისა და ნანუჩა ციციშვილის სტროფების სახელდებით აღნიშვნა ხელნაწერში ჩვენ საშუალებას გვაძლევს პოემის სხვადასხვა ხელნაწერთა დათარიღებისათვის და ამასთანავე გვაფრთხილებს, პოემის ავტორისათვის ამათუიშ სტროფის მიკუთვნებისას, არ ვიხელმძღვანელოთ მხოლოდდამხოლოდ მშრალი ფორმალისტური პრინციპით: „ლექსით, პოეტური მოხდენილობით ესადაგეს სტროფი რუსთველურიაო“. განა ამ თვალსაზრისით იოსებ ტფილელის ზემომოყვანილი სტროფი: „შეენებითა არსთა მზე ხარ“ ბევრს „რუსთველურ“ სტროფს ჩამოუვარდება? და რომ ეს ასეა, ჩანს, თუ გნებავთ, კ. ჭიჭინაძის ახალი გამოცემიდან; აქ ის სცდილობს დაასაბუთოს, განსაკუთრებით აღნიშნული პრინციპის მიხედვით, რომ მისი გამოცემის 372, 700, 701, 773, 1402 სტროფები რუსთველს ეკუთვნის. ჩვენი ხელნაწერით კი ირკვევა, რომ ისინი ნ ა ნ უ ჩ ა ს ი ყოფილან.